

СУБЪЕКТИВ ҲАМ ПРЕДИКАТИВ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛЕРДЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ХАРЕКЕТЛЕРДИ СӘЎЛЕЛЕНДИРИЛИҒИ

Бердамбетова А.П.

*Нөкис мамлекетлик педагогика институты,
таянши докторанты, Ўзбекистон, Нөкис*

Абстракт: Бул тезисте фразеологиялык система қосымша антропоцентризм шараятында жаңадан пайда болатуғын, яғный фразеологик бирликлердиң келип шығыуы ҳәм хәрекетине тийкарланып барлық миллий көринисинде вербалласуы өзгешеликлери хаққында сөз барады.

Гилт сөзлер: Фразеологиялык бирлик, интеллектуал хәрекетлер, когнетив өзгешелик, барлықтың миллий көриниси, барлықтың тил көриниси.

Соңғы жылларда тил билиминде фразеологияны үйрениу интенсив раўажланыу басқышына өтти ҳәм көп ғана илимий машқалаларды шешиу имканиятларын берди. Фразеология тараўындағы изертлеуши илимпазлар ҳәзирги күнде өз жумысларында концептуал метод пенен тийкарынан еки мәселени үйренип шығыуды өз алдына мақсет етип қойған. Булардың бириншиси фразеологиялык материаллардың түрли тиллердеги анализин билиу, үйрениу болса, екиншиси – түрли тиллер системасындағы фразеологизмлерди салыстырмалы үйрениу мәселеси есапланады [Бушуй 2017: 134].

Қарақалпақ тилинде фразеологиялык сөзликлерден Ж.Ещбаев редакторлығындағы «Қарақалпақ тилиниң фразеологиялык сөзлиги» ҳәм С.Т.Наурызбаеваның авторлығындағы «Қарақалпақша-русша ҳәм русша-қарақалпақша фразеологиялык сөзликлер» бул жумыстың изертлеу предмети сыпатында пайдаланылды, ал англиз тилиде бул мақсетте фразеологик бирликлердиң арнаулы веб-сайтлары ҳәм бир неше фразеологиялык сөзликлер қолланылды. Буларға қосымша, бул тараўда бир қанша илимий изертлеу жумыслар методологик база ўазыпасын атқарды: Ш.Абдуллаев «Фразеологизмларни тушунтириш йўли билан таржима қилиш (қарақалпоқ ва ўзбек тиллари мисолида)», «Ўзбек ва қарақалпоқ тилларидағы «кўз» ва «бош» компонентли фразеологизмлар

компаративистикаси», Г.Айназарованинг «Икки компонентли фразеологизмларнинг айрим семантик хусусиятларига доир (қорақалпоқ ва ўзбек тиллари материаллари асосида)», Ғ.Исмоиловнинг «Оламнинг фразеологик манзарасида «инсон» концепти (ўзбек, қозоқ, ва қорақалпоқ тиллари асосида)», А.К. Пирниязова «Қорақалпоқ тили фразеологик системаси ва унинг стилистик имкониятлари», И.Юсупова.....

Фразеологиялық майдан концептлар қурамындағы таяныш сөзлердин қурылысында қатнасыўшы бирликлердин өзгешеликleri менен байытыўшы ресурс. Бул методтың мақсети бойынша таяныш сөзлерге синонимлар, антонимлар таңланды, олардың гипероним хәм қоңсылас гиперонимлары анықланды, соматик кодлардың анықланыўы көзде тутылған. Соматик код инсанның бир ағзасының атамасы арқалы аңлатыўшы тил бирлиги есапланады [Худойберганава 2015: 35].

Инсанның интеллектуал хәреketи бир қанша илим-пән тараўларының хәзирги күндеги актуал изертлеў объекти есапланады, мысал ушын психология, философия, биология, нейропсихология, физиология, х.т.б.лар. Бул орында тиккелей сана-сезим, ой-өpис сыяқлы инсан менен байланысly интеллектуал хәреketлер тилди үйрениўдеги антропоцентрик парадигманың когнитив тилбилиминдеги ең баслы факторы болып табылады.

Инсанның интеллектуал қәбилетин тәрийплеўши ФБдин бул тематикалық топарына тийисли фразеологизмлер инглиз тилиндеги саны 153, қарақалпақ тилинде 83 ти қурайды. Олардан бир неше бирликлер инсанның улыўма қәбилетин хәм ақылы қәбилеттиң белгилерин тәрийплейди. Мысал: *one's (the) upper storey (s)* — «ақыл, мий, жоқары терең»; *turn of mind* — «ақыл булағы»; *gray (grey) matter* — «сарғыш нәрсе, мий».

Интеллектуал хәреketти вербалластырыўшы инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги ФБди структур-семантикалық өзгешеликлерин анықлаў төмендеги ўазыйпалар менен белгиленеди: 1) фразеологизмлардың

курамынан когнитив процессти вербалластырыўшы бирликлерди үйрениў;
2) англис хэм қарақалпақ тиллериндеги ФБдиң курамынан интеллектуал хәрекетлерге байланыслыларын ажратыў; 3) англис хэм қарақалпақ тиллериндеги интеллектуал хәрекетти вербалластырыўшы ФБди структуралық хэм семантикалық белгилерине тийкарланып классификациялаў; 4) үйренилип атырған бирликлердиң лексико-семантикалық өзгешеликлерин анықлаў; 5) англис хэм қарақалпақ тиллериндеги интеллектуал хәрекетке байланыслы ФБди салыстырмалы тәрийплеўден ибарат.

1) фразеологизмлардың курамынан когнитив процессти вербалластырыўшы бирликлерди үйрениў: Лексикографиялық дереклердеги мағлыўматларды үйрене отырып, интеллектуал хәрекетти вербалластырыўшы англис хэм қарақалпақ тиллеринде ФБ анықланды хэм анализленди. Үйренилген бирликлердиң структур-семантикалық өзгешеликлерин анализлеў процессинде когнитив процесстиң ойлаў, дыққат, түсиниў хэм ядта сақлаў сыяқлы белгилерин сәўлелендириўши лексикалық бирликлердиң бир қанша өзгешелиги менен бирге көп санлы екенлиги тастыйықланған. Мысал ушын: инг. *brain, face, book, science, head, arithmetic, thought* атлықлар; *smart, spark, clever, thinking, Chinese, common* келбетликлер; *to be to hit, to beat, to pitch, to be born, to blind, to collect* сыяқлы фейиллер жәрдемінде геўделенбекте. Қарақалпақ тилиндеги атлық компонентли ФБ: *тил, дилўар, бұлбүлгөя, сөз, ес, хат, қәлем, маўбас, шай мий, қабақ бас, самсам, гелле, ақша, қол, ис, адам, шешен, бес бармақ, суў, бақай, түлки, мәни*; келбетлик компонентли: *шешен, шақмақ, тастай, мирдиң оғындай, қум, суўдай, қызыл, пысық, әнейи, пайдасына пүтин, сум, астарлы, өткермели, қупыя*; фейил компонентли ФБ: *болып қалыў, болыў, сүзиў, тийиў, дузақ қурыў, шығыў, билиў, ишип алыу, жайлаў* сыяқлы бирликлер үйренилди. Бул ФБ инсанның тек ғана жоқары интеллектуал

унамлы хәрекетлерди ғана емес ал «ахмаклық, пәтиўасызлық, биймәнилик» сыяқлы унамсыз семаларды хәм вербалластырады.

2) англис хәм қарақалпақ тиллериндеги ФБдиң қурамынан интеллектуал хәрекетлерге байланыслыларын ажратыў:

Инглис тилиндеги ФБ: *a brain box* (мийли коробка), *a bright spark* (жақтылық), *smart cookie* (ақыллы печенье), *clever clogs*, *clever boots* (ақыллы ботинки), *hit the books* (үйрениў), *pitch in* (ақмақ), *be on the ball* (тез хәм ақыл менен), *it beats me!* (хайран қалыў), *(the) brains behind something* (режелестириў), *put on your thinking cap* (ойланыў), *collect one's thoughts* (таярланыў), *come to grips with* (түсиниўге хәрекет етиў), *come to your senses* (тынық ойлаў), *common ground* (улыўма мазмун), *common knowledge* (хәммеге белгили).

Қарақалпақ тилиндеги ФБ: *тилге шешен* (ақыллы), *дилўар* (сулыў хәм ақыллы), *бүлбүлгәя* (ақыл бериўши), *сөзлери шақмақтың тасындай* (жүдә тәсирли), *тили мирдиң оғындай* (анық), *естен шықпастай болып қалыў* (умытылмас), *хат пенен қәлем болыў* (нызам болыў), *ақшаны суўдай сүзиў* (шебер, ақыллы), *қолы қызылға тийиў* (имканы болыў), *ақшаға дузақ қурыў* (маман болыў), *өз исине пысық* (аңқаў кескир маман), *әнейи адам емес* (билиўши), *пайдасына пүтин* (ақыллы), *шешени шығыў* (мәсләхатшы), *бес бармақтай билиў* (анық), *суўдай ишип алыу* (ядлаў), *бақайына дейин сумлық жайлаған адам* (сум), *сумның сумы* (жүда айяр), *еки аяқлының түлкиси* (ақыллы), *(жасырын ақыллы)*, *астарлы мәни* (жасырын), *өткермели мәни* (тәсир етиўши), *қупыя мәнисли сөз* (жабық), *лейкинли сөз* (изи бар).

3) англис хәм қарақалпақ тиллериндеги интеллектуал хәрекетти вербалластырыўшы ФБди структуралық хәм семантикалық белгилерине тийкарланып классификациялаў:

I. Субстантив ФБ. Э. Ф. Арсентьеваның тәрийпине тийкарланған классификацияда англис тилиндеги ФБ бирликлер структур-грамматикалық анализ жәрдеминде субстантив фразеологик бирликлер топарына

ажратылған ҳалда үйренілген. Бунда фразеологик бирликлердин тийкарғы компоненти атлық болып, ФБ курамында тийкарғы мәни аңлатыўшы сөз сыпатында хизмет етеди.

Субстантив ФБдин бул топарында инсанның унамлы жоқары дәрежедеги интеллектуал ҳәрекетлери тәжрийбе хәм маманлық пенен тең қойылмақта, бул ҳалат еки мәденият хәм тил тәжрийбесинде айқын дәлилленбекте: *Practise makes perfect; Билимли бирди жығады, тәжрийбели мыңды.*

Буннан тысқары, субстантив ФБде интеллектуал ҳәрекеттин жоқлығын билдириўши екинши топар анықланды. Олар унамсыз коннотацияға ийе болып “аҳмақ”, “ойсыз”, “ақылы жетиспейтуғын” инсанды тәрийплеў ушын қолланылады:

Инглис тилиндеги ФБ: *a little light in the gray matter / department* (түсиниксиз), *with nothing upstairs* (биймәни), *a head like a sieve* (сүзеки бас/ақпа мий), *(have) egg on your face* (ақылсыз), *pitch in* (ақмақ), *beat one's brains out* (зорға түсиниў), *it beats me!* (хайран қалыў), *it's beyond me* (түсиниў қыйын), *blind you with science* (тосқынлық қылыў), *I wasn't born yesterday* (ақмақ), *can't make head or tail of (something)* (улыўма түсинбеў), *chinese arithmetic* (қыйын), *dumbing down* (пәтиўасыз).

Қарақалпақ тилиндеги ФБ: *маўбас, шай мий* (умытшақ), *қабак бас* (ақылсыз), *самсам* (ақмақ), *қум гелле* (ойсыз), *Үсен жилиниң шапаны* (ақмақ).

Қарақалпақ тилинде ФБ қатарының айырымларында адам атлары интеллектуал ҳәрекетлерди вербалластырыўшы компонент сыпатында қолланылады. “Үсен” компонентиниң миллий хәм когнитив өзгешеликлерин түсиниў ушын сол тилде сөйлеўши жәмийет ағзасы соның менен бирге сол компонент пенен бирге сол жағдайдың этимологиясынан хәм хабардар болыў керек. Көп қолланылыўшы адам атлары анық бир типаждағы адамларды тәрийлеген, сол себебли хәм сол мағлыўматлар

жәмийет санасында сақланып қалған когнитив код сыпатында вербалласады.

II. Предикатив ФЕ. Бул топар инглиз тилинде үлкен көлемди қурауы анықланды, деген менен қарақалпақ тилиндеги ФБ фейил компоненттен ибарат бирликлердин саны көп емес. "Фейил + Атлық" структуралы ФБ интеллектуал хәрекетти вербалластырыушы модел болып, ойлау хәрекетинин бир неше түрлерин тәрийплеуге имкан береді. С. Л. Рубинштейннің пикиринше, хәр бир ойлау процесси адамның ишки қурылысы тийкарында бир неше белгили мәселени шешиу ушын қаратылған хәрекет [Рубинштейн 1893:369]. Хәр қандай тилдин фразеологик фонды белгили бир тил хәм мәданият ўәкиллеринин көз-қарасынан ойлау хәрекетин әмелге асырылыуының өзгешелиги сәўлеленеди.

5) инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги интеллектуал хәрекетке байланыслы ФБди салыстырмалы тәрийплеу:

Улыўма айтқанда, инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги бундай фразеологизмлер семантикасында бирқанша ўқсаслықларды көриу мүмкин. Хәр еки тилдеги миллий өзине тән өзгешеликлер берилиуи фразеологизмларда парық барлығының, ФБдин тематикалық топарларда олардың көлеми тең емеслиги, айырым топарларға тийисли фразеологизмлардың тек ғана бир тил системасында бар екенлиги сыяқлы, жәнede, хәм хәр бир топарға кириуши ФБдин коннотатив мәнисиндеги парықларын көриу мүмкин.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности.- Волгоград: Изд-во ВГПИ, 2001.- С. 3-16
2. Kdyrbaeva, G. K. (2021). VERBALLATION OF CONCEPTUAL FIELD UNITS AS "MAN"- "ADAM" IN FOLKLORE TEXTS. Theoretical & Applied Science, (3), 388-390.

3. Корнилов О.А. Языковая картина мира как производные национальных менталитетов.- М.: Че Ро, 2003.- 347 с.
4. Маслова В.А. Homolingualisв культуре.- М.: ИТДГК «Гнозис», 2007.- 175с
5. Маслова В.А. Лингвокультурология.- М.: Изд. Центр Академия, 2001.- 14-15 б.
6. Федулянкoвa Т.Н. Английская фразеология.- Архангельск: АГУ, 2000.- 192 с

